

SZAMARITÁNUS HERMENEUTIKA

SAMARITAN HERMENEUTICS

Zsengellér József

egyetemi tanár, Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, Budapest
zsengellerj@or-zse.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Az ókori Sikem (mai Nablusz) fölé magasodó Garizim-hegyen JHWH-t tisztelő (később szamaritánusnak nevezett) közösség a jeruzsálemi zsidósággal közösen alkotja meg a Tórát. A garizimi templom Kr. e. 110 körüli lerombolását követően a szöveg nem csupán sajátos teológiai változásokon ment keresztül, de elindult annak szamaritánus értelmezése is. Ebben az írásban az immár Szamaritánus Pentateuchusnak nevezhető szöveg értelmezési módszereit, hermeneutikáját tekintjük át. A szamaritánusok változó nyelvhasználata nyomán három korszakra oszthatjuk fel értelmezésük történetét, melynek során a szövegolvasási hagyományoktól a történetek újraelbeszélésén, újraírásán keresztül eljutunk a szisztematikus kommentárokig.

ABSTRACT

The community (later called Samaritans) that worshipped YHWH on Mount Garizim, overlooking ancient Shechem (now Nablus), composed the Torah in conjunction with the Jews of Jerusalem. Following the destruction of the temple at Mount Garizim around 110 BC, the text not only underwent specific theological changes, but also began to be interpreted in a Samaritan way. In this paper, we will discuss the interpretative methods and hermeneutics of the text, which has come to be called the Samaritan Pentateuch. Following the Samaritan's several changing use of language, we can divide the history of their interpretation into three periods, from the tradition of reading the text, through the retelling and rewriting of the stories, to systematic commentaries.

Kulcsszavak: Szamaritánus Pentateuchus, Tóra, írásértelmezés, hermeneutika

Keywords: Samaritan Pentateuch, Torah, exegesis, hermeneutics

1. BEVEZETÉS

A Perzsa Birodalom palesztinai uralmának idején a jeruzsálemi központú déli Jehud tartománnyal szemben az északi Szamária tartományban Szamária városa mellett a Garizim hegye is vallási központnak számított. Jeruzsálemhez hasonlóan itt is építettek egy JHWH-nak szentelt templomot a perzsa korban, amelyet

a régészet a 21. század fordulóján tárt fel (Magen, 2008). E templomhoz kötődő vallási közösséget (Kartveit, 2009; Hensel, 2016) a hellenisztikus-római kortól kezdve, amikor elválnak a zsidóságtól, szamaritánusoknak nevezik (Zsengellér, 2005). Ebben az írásunkban a szamaritánus közösség szentírás-értelmezésével, vagyis hermeneutikai módszereivel foglalkozunk.

A zsidóság harminckilenc könyvet számláló Héber Bibliájától eltérően a szamaritánusok szent irata csupán a Mózes öt könyve (Pentateuchus), vagyis a Tóra (Zsengellér, 1998; Schorch, 2016). Következésképpen a szamaritánus bibliaértelmezés története és technikái a sokkalta nagyobb zsidó és még annál is nagyobb keresztény szentírási korpuszhoz képest viszonylag rövid szövegegységekre korlátozódnak. A Pentateuchus relatív rövidege miatt az értelmezés és a hermeneutika kidolgozott és árnyalt hagyományát várnánk, ehelyett azonban csak egy viszonylag kis szövegkorpusz áll rendelkezésünkre, amelyet a Szentírás szamaritánus értelmezésének nevezhetünk. Így a szamaritánus hermeneutika iránti tudományos érdeklődés sem túl intenzív, a témában Simeon Lowy által jegyzett egyetlen monográfia meg is indokolja a visszafogottságot: „... a szamaritánusok nem hagytak ránk olyan monumentális művet, amely lehetővé tenné számunkra, hogy nyomon követhessük az értelmezés fejlődésének eltérő irányait” (Lowy, 1977, 502.).

Bár Lowy munkáját gyakran bírálták a kevés bemutatott példa és nehezen követhető érvelése miatt, azóta sem készült részletes összefoglalás a témában, csupán egy-két lexikonszócikk és tanulmány tér ki a szamaritánus Tóra-elemzés néhány módszerére, különös tekintettel az arab korszakra (Bóid, 1988; Tal, 1993a; Shehadeh, 1993; Weigelt, 2013, 2017), ezért különösen fontos, hogy elhelyezzük a szamaritánus írásértelmezést a közösség történetének összefüggésében.

A szamaritánus hermeneutika történetét három részre oszthatjuk fel, amelyek a szamaritánusok változó nyelvhasználatának főbb korszakaihoz kötődnek. Az első korszakban a héber volt a beszélt nyelv, és kialakult a szamaritánus Pentateuchus végleges szövege, illetve ezzel párhuzamosan már az arámi nyelvet is használták, és lefordították a Pentateuchust arámira. A második korszak az arámi nyelv aktív használatához kapcsolódik a Kr. u. 7. századig. A harmadik korszakban tértek át a szamaritánus közösségben az arabra mint mindennapi beszélt nyelvre Kr. u. 633 után.

Előljáróban még megállapíthatjuk, hogy a szamaritánusok által alkalmazott legáltalánosabb exegetikai módszer, felfogás a szó szerinti értelmezés (*sensus litteralis*), amely nevéből adódóan nem igényel túl sok további magyarázatot. Erről az általános értelmezési szabályról Abraham Tal a következőképpen fogalmaz: „A szamaritánus exegézis a Pentateuchus szövegét egységnek tekinti, amelynek minden szava nélkülözhetetlen. Egyetlen ismétlés sem felesleges, és egyetlen kifejezés sem hiányos. Minden szónak és minden kifejezésnek megvan a *létfogosultsága*. Ami nincs kifejezetten kimondva, az szükségszerűen burkoltan van benne.” (Tal, 1993a, 118.)

Ez utóbbi gondolat azonban az értelmezések széles skáláját nyitja meg a szamaritánusok számára, bár nem olyan szisztematikusan gyűjtötték össze, és nem olyan mértékben dolgozták ki, mint a zsidó szentírás-értelmező (midrás) irodalom. Nem írták le hermeneutikai elveiket sem, ezért ezeket inkább „organikus gondolkodásnak” vagy „spontán megközelítésnek” lehetne nevezni (Lowy, 1977, 309.). Lowy szerint: „A hermeneutikai szabályokat a szamaritánusok nem absztrakt módon határozták meg, hogy hagyományt teremtsenek, hanem éppen ellenkezőleg, az élő hagyomány (vagy amit annak hittek) határozta meg, hogy mikor, hol és hogyan alkalmazzák ezeket a »szabályokat«.” (Lowy, 1977, 390.)

A szamaritánus írásmagyarázat gondolkodásmódja azon a meggyőződésen alapul, hogy csak Mózes volt képes a Tórát a maga összetettségében megérteni a Teremtő Isten vezetésével. Ezért az exegetikai szövegek gyakran hivatkoznak rá mint egy-egy megfogalmazás forrására. Természetesen a valóságban voltak írástudók (tanult emberek) és papok (vagy a főpap), akiket kiképeztek a Tóra olvasására és értelmezésére (Bóid, 1988, 595–622.).

2. ELSŐ KORSZAK: A SZAMARITÁNUS PENTATEUCHUS KIALAKULÁSA

A szamaritánus szentírás-értelmezés első korszaka a szamaritánus Pentateuchus kialakulásához kapcsolódik. Mivel a szamaritánus szöveg kb. hatezer helyen kisebb vagy nagyobb mértékben eltér a zsidó szövegtől, ezeket évszázadokon keresztül a szamaritánus közösség elkülönülésének jeleként későbbi változtatásoknak tartották a kutatók. Az utóbbi két évtizedben forradalmi fordulat következett be a szamaritánus Pentateuchus megértésében. A holt-tengeri tekercsek között talált különböző kéziratok és Tóra-töredékek olvasási változatainak újraértékelése során kiderült, hogy a szamaritánus Pentateuchus olvasatai nem a héber szöveg későbbi „szektás” módosításai – ahogyan azt korábban gondolták –, hanem a Kr. e. 3–1. század során, a másolatok készítésekor alkalmazott írástudói technikák eredménye (Kartveit, 2009, 259–313.; Pummer, 2016, 195–207.). Ezeket a szövegeket preszamaritánus szövegváltozatoknak nevezték el, utalva arra, hogy olyan különleges írnoki technikákat tartalmaznak, mint a két vagy több helyről származó szövegrészletek összeolvasztása (konfláció), a mássalhangzós szövegben a hosszú magánhangzók jelölése (*plene* olvasatok) és néhány más változtatás (Tov, 1989; Tov, 2012, 80–84.). Ezek a szövegváltozatok már önmagukban bizonyos korábbi szövegek egyfajta értelmezését jelentik. Ahogy Alan D. Crown megfogalmazza: „Ma már világos, hogy a szamaritánus változatok jelentős része a szamaritánus hermeneutikához, a szövegek exegéziséhez és a szöveg természetére vonatkozó elméletekhez kapcsolódik. Ezek nem csupán a szövegváltozatok egy bizonyos szövegtípussá történő kikristályosodását jelentik, mint amilyeneket a kumráni premaszoretikus szövegek némelyikében találunk, bár több közülük

régebbi szamaritánus gyakorlattal kapcsolatos. A variánsok és átfogalmazások jó része a szöveg tökéletesebb és belsőleg következetesebb szerkezetét hivatott szolgálni.” (Crown, 2001, 9–10.)

Miként lehet mármost a szamaritánus Pentateuchus szövegvariánsait a hermeneutika vagy az exegetika részeként meghatározni? Elsőként magának a szövegnek a mibenlétével kell foglalkoznunk. Érdeemes felidézni Tal kijelentését a bibliai szöveg szamaritánus megközelítésének természetéről, vagyis a szamaritánusok szerint a szöveget úgy kell érteni, ahogy van. A héber esetében azonban a szöveg nem azonos azokkal a jelekkel, amelyekkel rögzítették, mivel a hangrendszer csak részben van kódolva az írott formában. A mássalhangzós írás megértése a szavak kiolvasásától függ, mivel vannak olyan szavak, ragozott formák, amelyek mássalhangzói azonosak, ám eltérő magánhangzókkal kiegészítve más-más olvasatot és jelentést adhatnak (homográfok). Egy másik tényező a szöveg későbbi tagolása központoszó írásjelekkel (*atnah* és *szilluq* vagy *qišša* jelek), amelyek egyes szavakat vagy mondatrészeket kötnek össze vagy választanak el. További olvasási lehetőségek, amelyek megváltoztathatják az írott szöveget, az azonos ejtésű (homofón) mássalhangzók (például gutturálisok), és a grafikailag egymástól nehezen megkülönböztethető mássalhangzók (mint például \aleph vagy \beth) felcserélése (Schorch, 2016, 121–126.). A Tóra ortográfiájának és kiolvasási lehetőségeinek ilyen sokfélesége és változatossága ellenére a szamaritánus Tóra-olvasás rendkívül stabil, és kiejtési gyakorlata egységes, ami „arra utal, hogy szóbeli hagyományuk viszonylag biztos védelmet jelentett a Szentírás értelmezésében bekövetkező újításokkal és változásokkal szemben” (Lowy, 1977, 317.). A szamaritánus olvasási hagyomány tehát önmagában is a szöveg sajátos értelmezése.

A korszak szövegértelmezésének második köreként a teológiai megközelítést nevezhetjük meg. A Garizim-hegyen lévő jahvista templomot a zsidó uralkodó, Johannész Hürkánosz Kr. e. 110/108-ban lerombolta, amivel azonban nem érte el a célját, hogy a szamaritánusok átpártoljanak a jeruzsálemi szentélyhez, hanem éppen ellenkezőleg, szent helyük, a Garizim ettől kezdve teológiájuk középpontjába került. A tizedik parancsolat szövegének már ekkor is meglévő kibővítése (Fortschreibung, Schorch, 2019) példát szolgáltatott a többi, Sikem városának szent területére, de különösen a Garizim hegyére utaló szövegek értelmezésének megváltoztatásához. Három görög nyelvű szövegben találunk egy-egy olyan utalást, melyek feltehetően a Tóra korabeli szamáriai/szamaritánus értelmezéséből származnak.

- a) Egy ismeretlen hellenisztikus zsidó író, „Pseudo-Eupolemosz” Eusebiosznál fennmaradt töredékében Ábrahám történetét meséli el újra, és a Genezisz 14. fejezete témájának végén ez olvasható: „A város vendégül is fogadta őt az Argarizin [Garizim-hegy] templomban, amelyet »a Magasságos hegyeként« értelmeznek. Ajándékokat kapott Melkicedektől is, aki Isten papja és

király is volt.” (Euszebiosz, *Preparatio Evangelica* 9.17.1–9. in: Holladay, 1983, 172–173.)

Ez nem egy tórai szöveg, hanem az Ábrahám-történet parafrázisa, amely Ábrahám és Melkicedek találkozását a Garizim-hegyen történt találkozásként értelmezi. A Garizim-hegyen lévő város és templom kombinációja arra utal, hogy a szerzőnek valós ismeretei voltak a Garizim-hegy Hürkánosz előtti helyzetéről, ahol egy templomváros működött (Magen, 2008), bár egyes tudósok szerint a történetben leírt város Sikem volt (Holladay, 1983, 182.). A szövegnek ezen része miatt Pszeudo-Eupolemoszt általában szamaritánus szerzőként jellemzik. Bárhogy is volt, a Garizim-hegyet egy teológiaiailag fontos esemény színhelyeként értelmezi.

- b) A pátriárkatörténetek egy másik, feltehetően szintén szamaritánus értelmezése Theodosz *Sikem* című költeménye. Írásos formában Euszebiosz *Preparatio Evangelica* című művében maradt fenn, de Alexandrosz Polihisztor elbeszéléseként, így bizonyos, hogy többszöri átdolgozáson ment keresztül. A szöveg nem a Garizim-hegyet, hanem az annak tövében található Sikemet nevezi „szent városnak”, de mint „amely [a hegy] alatt épült, támaszpontként” (Euszebiosz, *Preparatio Evangelica* 9.22.1.). A „szent” jelző a leírásban a területet szamaritánus vallási helyé teszi, bár a Garizimra való utalás nélkül.
- c) A pátriárkai elbeszélések szamaritánus értelmezésére a harmadik utalás az Újszövetségben maradt fenn. Egy István nevű Jézus-követő megkövezése előtti beszédében (ApCsel 7,16) Jákób hebroni temetését (Gen 52,13) összeköti a pátriárka Gen 33,19-ben elbeszélte sikemi telekvásárlásával, ezáltal a Makpéla-barlangot, a pátriárkák temetkezési helyét összekapcsolja a sikemi/garizimi szent területtel. Mindezek az értelmezések egy olyan szamaritánus exegézis irányába mutatnak, amely a szövegközi párhuzamokat arra használja, hogy kiemelve egyetlen szent helyük, a Garizim-hegy szakrális jelentőségét.

Elvben ide kellene vennünk a szamaritánus Pentateuchus görög fordítását (Szamareitikon) is, ám ez nem maradt fenn, csupán görög kéziratok margóinak jegyzeteiben. A megörökített eltérések alapján a fordítás erőteljesen közelített a szamaritánus arámi fordításhoz és annak értelmező megoldásaihoz (Joosten, 2019), amelyekre most térünk rá.

Az első időszak szamaritánus értelmezésének harmadik forrása a szamaritánus Pentateuchus arámi fordítása, targuma. A szamaritánus Targum fennmaradt kéziratái a Kr. u. 11. századból származnak, de a legkorábbi változatok körülbelül a Kr. u. 1. században készülhettek (Tal, 1988, 190–200.). A szamaritánus hagyomány 19. századi kutatásának magyar képviselője, Kohn Sámuel szerint a szamaritánus Targum „egy szó szerinti, betűhöz is ragaszkodó fordítás” (Kohn,

1893, 686.). A 20. század végén Abraham Tal felfedezett néhány olyan szóváltozatot és fordítási jellegzetességet, melyeket „rejtett midrásnak” nevezett (Tal, 1988, 201.). A zsidó Onqelosz nagyjából korabeli arámi fordításához hasonlóan a szamaritánus Targum is hajlamos megváltoztatni az Istenre és tetteire utaló héber antropomorf kifejezéseket. Például a Gen 3,5-ben szereplő „olyanok lesztek, mint Isten” fordulatot „olyanok lesztek mint az angyalok”-ra változtatja, vagy a későbbi kéziratokban arab hatásra „Allah”-ra (Ex 8,15) módosítja. A szamaritánus Targum nagyobb tiszteletet ad a pátriárkáknak, mint a héber eredeti, ezért a Gen 31,19–20-ban, ahol Ráchelről, Józsefnek, a szamáriaiak ősatyjának anyjáról az olvasható, hogy „ellopta” apjának a házi bálványait, az arámi szöveg a semleges „elvenni” szót használja. Hasonlóképpen Jákób halála előtti áldásában (Gen 49) nem átkozza meg fiait, Simeont és Lévit egy korábbi véres tettükért (vö. Gen 34), hanem nemes egyszerűséggel megdicséri őket (Tal, 1988, 209–210.).

Az első korszakról mindezek alapján elmondható, hogy a legtöbb hermeneutikai tevékenység magában a Tóra szövegében zajlott, annak alakítását jelentette, de már megjelentek az első, szövegen kívüli értelmezések is.

3. MÁSODIK KORSZAK: KORAI HERMENEUTIKAI MŰVEK

A szamaritánus Targum megléte már jelzi az arámi nyelv aktív használatát a szamaritánusok körében már az előző időszakban is. A szamaritánus irodalom arámi nyelvű írásainak azonban van egy önálló korszakuk, amely a Kr. u. 3–4. században éri el csúcspontját. A szamaritánusok aranykorának is nevezhető időszak ez, melynek során közel másfél millió szamaritánus élt Palesztinában és szerte a különböző levantei diaszpórákban Egyiptomtól a görög szigeteken át Sziciliáig. A közösség legjelentősebb politikai vagy inkább vallási vezetője mellett, akit Baba Rabbának hívtak, ekkoriban teológusok és költők működtek, akik Tóra-magyarázó szövegeket és liturgikus költeményeket is készítettek. A szamaritánusokról szóló történelmi feljegyzések Baba Rabbának tulajdonítják a Tóra-iskolák alapítását, ahol a fő tantárgy a szentírás-értelmezés volt (Tal, 1993a). Három művet vagy gyűjteményt kell megemlíteni, amelyek a Tóra értelmezésével foglalkoznak: a korai költői művek, a Tibat Marqe és az Aszaṭīr.

Amram Dare és fia, Marqe, valamint unokája, Nina mintegy hatvan versből álló liturgikus korpuszt hoztak létre. Ezek az első olyan szamaritánus írások, amelyek teológiai jellegű bibliaértelmezést is folytattak. Verseik tisztán arámi nyelvű kompozíciók a Kr. u. 3–4. századból. Dare műveiben nincs ritmus, sőt a sorok hossza sem azonos, de tele vannak díszítésekkel és kifejezett retorikai elemekkel. Marqe művei ritmikusak, négy- vagy hétsoros strófákból állnak, az első sorok többnyire betűrendben állnak. Tartalmukban gyakran használnak tórai mondásokat és témákat, melyeket teológiailag továbbgondolnak. Dare egyik

verse például, amelyet ma is rendszeresen reggeli imaként használnak, a fény és a világító égítetek teremtését úgy értelmezi (Gen 1,3–5.14–18), mint ami a nap kezdetét fejezi ki (Tal, 1993b, 152–153.).

A Tibat Marqe egy speciális értelmező szöveg (midrás) bizonyos tórai szakaszokhoz, melyek egymást időrendben követik, de különálló szakaszok. A szakaszoknak ez a szaggatott sorrendje és a történetek újramesélő stílusa a Tibat Marqét az újraírt Biblia műfajához kapcsolja. A mű egy része (az I. könyv, és talán a II. könyv egy része is) a Kr. u. 4. századból származik, és arámi nyelven írták. A többi könyvvel később bővült, már abban az időben, amikor az arab volt a beszélt nyelv, és az arámi nyelvet keverték némi korabeli arab és szamaritánus héber nyelvvel. Tal szerint ez a nyelvezet a Kr. u. 10. századot követően jelent meg (Tal, 2019, 5–9.). A szöveg nyelvének késői datálása ellenére a benne lévő hagyományok sokkal korábbiak lehetnek, amelyek egy hosszan építkező, de egységes írásértelmezési tradíció részeivé váltak. A Tibat Marqe hat könyvből áll. Az I. könyv az Egyiptomból való szabadulással foglalkozik (Ex 3–14); a II. könyv Mirjám és Mózes énekét fejt ki (Ex 15); a III. könyv a leviták átkaival foglalkozik (Deut 27,9–27); a IV. könyv Mózes énekét dolgozza ki (Deut 32); az V. könyv Mózes halálának történetével foglalkozik (Deut 34); az utolsó, a VI. könyv egy teremtésről szóló beszédet, valamint Mózes és a héber betűk közötti párbeszédet tartalmazza (Tal, 2019, 1–26). A Tibat Marqe szövegének stílusa egyenetlen, költői és elbeszélő részek váltakoznak, néha nagyon hirtelen és gyakran. Az ismétlések és a szekvenciák a szerző(k) kedvelt irodalmi eszközei. Ezek az ismétlések három, négy, öt, hét, tíz vagy tizenkét elemből – a szimbolikus számokból – állhatnak. Az ismétlések nemcsak költői eszközök, hanem a legtöbb esetben teológiai gondolatokat hordoznak, amelyek értelmezik és kiszélesítik a szövegek horizontját. Néha a Tórából vett idézetek is elemei ezeknek az ismétléseknek és szekvenciáknak – vagyis a szöveget önmagán belülről értelmezik –, de a legtöbb esetben az egyes szavak használatának indoklásaként vagy értelmezéseként szolgálnak. A szöveg nyelvi sajátosságai miatt az ismétlések néha ugyanazon szöveghelyek egymást követő arámi és héber nyelvű idézetei. Máskor viszont olyan analógiák vagy párhuzamok, amelyek az alapvető Tóra-versek sokkal tágabb megértését és teológiai horizontját biztosítják. A zsidó és keresztény írásmagyarázatból is ismert allegóriákat és metaforákat szintén gyakran használják a Tibat Marqében.

Az Aszaṭīr a Tóra történetének kibővített és átírt változata a teremtéstől Mózes haláláig, amelyet a végén egy eszkatológiai kiegészítés zár le. Az eredeti történetekből egyes részek kimaradnak, mások lerövidülnek, megint mások több elbeszélő (aggádikus) részletet tartalmaznak. Az egyik ilyen szakasz például Káin és Ábel életét mondja el, amelyben érthetőbb indokot ad Káin gyilkosságára. Sőt, úgy tűnik, az eseménynek fontosabb következményei vannak a világra és a világegyetemre nézve, mint Ádám és Éva bűnének (Aszaṭīr 1,1–26. Gaster, 1927, 184–196.; Bonnard, 2015, 66–79.). Mivel a könyv tartalma jelentősen eltér a

bibliai szövegtől, a szamaritánusok szóbeli hagyományát képviselheti. A könyv arámi nyelvezete arab formulákkal és kifejezésekkel van átszöve, ami az arámi nyelvhasználatból az arabra történő átmenetre utal, és így a könyv végső keletkezési idejét a 10–11. század körüli időpontra helyezi (Bonnard, 2015).

A második korszak írásértelmezései alapvetően az arámi nyelvhasználathoz kötődnek, de sem stílusukban, sem módszereikben nem formálnak egységes hermeneutikai irányt, tartalmukban és teológiai látásukban azonban mégis egy szorosan egységes gondolkodási körben maradnak.

4. HARMADIK KORSZAK: KÉSŐBBI HERMENEUTIKAI MŰVEK ARABUL

A zsidóság és kereszténység írásértelmező irodalmából már korábbról jól ismert kommentár műfaj a szamaritánusok körében csak Palesztina és az egész térség arab hódítását követően, Kr. u. 633 után terjedt el. Mégis, a legkorábbi írók és kéziratok csak a 11. századból származnak, amikor a szamaritánusok körében az arámi nyelvet már az arab váltotta fel mind a beszélt, mind az írott nyelvben (Weigelt, 2013, 343.). A szövegek egy része polemikus hangvételű a muszlim értelmezésekkel szemben, ezért a muszlim cenzorok figyelmének elkerülése érdekében egyes szövegek például a Korán szó írására szamaritánus írásjeleket használnak. Jóllehet számos utalást találunk teljes kommentár létezésére is, a számos kommentártöredék között nem maradt fenn egyetlen szerzőtől sem teljes Tóra-kommentár (Shehadeh, 1993, 59.). Az arab művek eltérő szakkifejezéseket használnak a különböző értelmezési információk bevezetésére. Ezeket Frank Weigelt (2013, 349–351.) sorolja fel és határozza meg, aki nemcsak a konkrét kommentárokat, hanem a vallásjogi magyarázatokkal foglalkozó (halákhikus) műveket is az exegetikai irodalom címszó alá sorolta. Érvéle szerint a legtöbb zsidó halákhikus szöveghez hasonlóan ezen művek szamaritánus íróinak/szerkesztőinek érvéle is a bibliai versek értelmezésén alapul (Weigelt, 2013, 343.). Ezek az értekezések ugyanis a Tóra-szakaszokban megadott elméleti és gyakorlati kérdésekkel foglalkoznak.

Az eddig fellelt kéziratok alapján mindössze tizenhárom szerzőről tudunk, név szerint is: a 11. századból Abū l-Ḥaszan aṣ Ṣūrī (5 művet), Jūsuf b. Szalāma b. Jūsuf al-ʿAszkarī (1), a 12. századból Abū Iszḥāq Ibrāhīm al-Muṣannif (1), Munajjā b. Ṣadaqa (2), a 13. századból Ṣadaqa b. Munajjā b. Ṣadaqa (al-Ḥakīm, az orvos 5), Abū Szaʿīd b. Abī l-Ḥaszan b. Abī Szaʿīd (5), Gazāl al-Duwaik (3), a 14. századból Abū l-Faraj b. Iszḥāq b. al-Kattār (3), a 16. századból Ibrāhīm b. Jūsuf al-Qabbāṣī (3), Iszmāʿīl ar-Rumaiḥī (4), a 17–18. században Muszlim/Mešalma bin Murjān al-Danfī (2), Ibrāhīm b. Jaʿqūb b. Murjān al-Danfī (2), és Ġazāl b. Abī al-Szurūr al-Maṭarī al-Jūsufī al-Ġazzāwī (1). Ők összesen harminchét írást készítettek, melyből harminc különböző fennmaradt arab nyelvű

kommentár kézbe vehető, és további hétről feltételezzük, hogy létezik (Weigelt, 2013, 206–207.). Sajnos a meglévők közül egyik sem teljes Tóra-kommentár, és a címek alapján úgy tűnik, hogy csak kettőt terveztek ilyen átfogó értelmezésnek a szamaritánus Pentateuchusról (vagy annak arab fordításáról).

E könyvek némelyikéből sok példány maradt fenn, másokból csupán egy. Ruairidh Bóid a példányszámot az adott szöveg népszerűségével és általános tartalmával hozta összefüggésbe: „Mivel üldöztetéssel és szegénységgel küzdöttek, nem jutottak elegendő könyvhöz, így csak néhány olyan könyvet tanulmányoztak, amelyekben minden szükséges információt megtaláltak a vallás gyakorlásához és az egész teológiához. Úgy tűnik, hogy az olyan könyveket, amelyek önmagukban hasznosak voltak ugyan, de nem adtak semmi feltétlenül szükséges információt [...] nem tanulmányozták vagy másolták, mert tartalmuk párhuzamos volt más művekkel, és az emberek valószínűleg nem voltak képesek a minimálisan szükségesnél többet tanulni.” (Bóid, 1988, 347.)

Következésképpen az exegetikai művek száma ellenére közülük csak néhányat használtak gyakran. Ezek az írásmagyarázatok tele vannak ókori legendás anyaggal, amely bizonyos tekintetben eltér a korai zsidó vagy rabbinikus irodalom hasonló témáitól. Következésképpen ezek az arab kommentárok a szamaritánusok korábbi szóbeli hagyományaiból (naql) *átörökített* írásmagyarázati tradícióknak megfelelően készültek (Weigelt, 2013, 219–221.).

Munajjā b. Šadaqa halákhikus értekezésében, a *Kitāb al-Hilāf*ban van egy utalás hat utasításra, amelyek Bóid szerint exegetikai szabályként (middā) értelmezhetők (Bóid, 1988, 623.). A szöveg a következőképpen hangzik: „Amikor az Ő (Isten) szándéka és célja homályos számunkra, akkor a deduktív érvelésen kívül a jogban használt következtetési módszereket is biztosította, mint például a *szöveg megfogalmazása* [naḥu naṭq] és a *természetes jelentés* [mafḥūm] és az *általános cél* [faḥwa], és *ami értelmes* [ma'qūl], valamint a *más esetekből való következtetés* [qijās] és *ami normális jelenség* [jāri 'l-'ādāt].” (Bóid, 1988, 95., 164.)

Valójában ezek a szabályok a Tóra-szöveg önálló olvasásának és megértésének természetes következményei. Nincs szükség különlegesen megszerkesztett szabályokra, bár ezek közül néhány megfelel a zsidó hermeneutikai szabályoknak. A muszlim *kālām* teológia (vallási diskurzus doktriner kérdésekről) átvételével a szamaritánus exegetikai munkák némelyike racionalista alapon közelített a szamaritánus Pentateuchus szövegéhez. Ezek a szerzők – Šadaqa b. Munajjā, apja, Munajjā b. Šadaqa, és Abū l-Ḥaszan aṣ-Šūrī (Weigelt, 2017, 231.) – a szentírás szövegét tudatosan megkomponált irodalmi műnek tekintették, ezért elsődleges exegetikai eszközeik a nyelvtan és a lexikográfia voltak. A szó szerinti értelmezés túlnyomó használata mellett analógiákat és átvitt értelmezéseket is alkalmaztak. Weigelt (2017, 218–230.) elemzésében a zsidó *pesattal* azonosítja módszerüket, bár véleményem szerint nem feleltethető meg teljességgel egymásnak a két elmélet.

Az arab korszakból származó szamaritánus műveket nevezhetjük szisztematikus írásmagyarázati alkotásoknak. Hermeneutikai koncepciójuk tükrözi a korabeli muszlim Korán-értelmezéseket, valamint a zsidó halákhikus és midrás stílusokat, de többé-kevésbé megőrzi az eredeti szamaritánus szándékot: hűségese a szamaritánus Pentateuchus egyszerű jelentéséhez.

5. KÖVETKEZTETÉS

A Tóra értelmezése a szamaritánus írástudók és papok feladata a közösségükben, amióta csak használják a Tórát. A nyelvi szegmentáció az évszázadok során természetes határokat húzott az értelmezési korszakok közé. Az első korszak magának a Tóra héber szövegének kialakulásához kapcsolódik, de már ekkor megjelentek görög értelmezések és az arámi fordítás is. A második korszak az arámi nyelvű kompozíciók ideje, amelyek főként midrás jellegű és allegorikus értelmezéseket használtak, kiegészítve az intertextualitás eszközével. A harmadik korszakban a nyelv arabra változott, és szisztematikusabb értelmezői munka folyt, amelyre nagy hatást gyakorolt az iszlám irodalmi és teológiai környezet. Az eltérő nyelvhasználat és teológiai környezet ellenére a szamaritánus írástudók és papok körében a leggyakrabban alkalmazott módszer mindig is a szamaritánus Pentateuchus szövegéből a legegyszerűbb jelentés feltárása volt.

IRODALOM

- Bóid, Ruairidh (1988): Use, Authority and Exegesis of Mikra in the Samaritan Tradition. In: Mulder, Jan (ed.): *Mikra. Text, Translation, Reading and Interpretation of the Hebrew Bible in Ancient Judaism and Christianity*. (CRINT II/1) Assen–Philadelphia: Van Gorcum–Fortress Press, 595–633. DOI: 10.1163/9789004275102_017
- Bonnard, Christophe (2015): *Asfār Asāṭīr, le "Livre des Légendes", une réécriture araméenne du Pentateuque samaritain: présentation, édition critique, traduction et commentaire philologique, commentaire comparatif*. PhD dissertation, Strasbourg: Université de Strasbourg. <https://theses.hal.science/tel-01570863>
- Crown, Alan D. (2001): *Samaritan Scribes and Manuscripts*. (TSAJ 80) Tübingen: Mohr Siebeck
- Gaster, Moses (1927): *Asatir. The Samaritan Book of the Secrets of Moses*. London: The Royal Asiatic Society. https://archive.org/details/MN40245ucmf_0
- Hensel, Benedikt (2016): *Juda und Samaria: Zum Verhältnis zweier nach-exilischer Jahwismen*. (FAT 110) Tübingen: Mohr Siebeck DOI: 10.1628/978-3-16-154906-9
- Holladay, Carl R. (1983): *Fragments from Hellenistic Jewish Authors*. Volume I: *Historians*. SBLTT 20. Chico: Scholar Press. <https://archive.org/details/fragmentsfromhel0001unse/mode/2up>
- Joosten, Jan (2019): Biblical Interpretation in the Samareitikon as Exemplified in Anonymous Readings in Leviticus Attested in M'. In: Langlois, Michael (ed.): *The Samaritan Pentateuch and the Dead Sea Scrolls*. (CBET 94) Leuven: Peeters, 313–325. DOI: 10.2307/j.ctv1q26v04.15
- Kartveit, Magnar (2009): *The Origin of the Samaritans*. (VTSup 128) Leiden: Brill

- Kohn, Samuel (1893): Die samaritanische Übersetzung nach der Ausgabe von Petermann und Vollers. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 47, 626–697. https://opendata.uni-halle.de/explore?bitstream_id=3dccc16eb-f52e-4b97-a2b2-7887d97071d5&handle=1981185920/113024&provider=iif-image
- Lowy, Simeon (1977): *The Principles of Samaritan Bible Exegesis*. (SPB 28) Leiden: Brill
- Magen, Yitzhak (2008): *Mount Gerizim Excavations. A Temple City*. (JSP 8) Jerusalem: Israel Antiquities Authority
- Pummer, Reinhard (2016): *The Samaritans. A Profile*. Grand Rapids–Cambridge: Eerdmans
- Schorch, Stefan (2016): Dissimulatory Reading and the Making of Biblical Texts. In: Person, Raymond E. – Rezetko, Robert (eds.): *Empirical Models Challenging Biblical Criticism*. (AIII 25) Atlanta: SBL, 109–127. DOI: 10.2307/j.ctt1g0b91x.7
- Schorch, Stefan (2019): Die prä-samaritanische Fortschreibungen. In: Bühner, Walter (ed.): *Schriftgelehrte Fortschreibungs- und Auslegungsprozesse. Textarbeit im Pentateuch, in Qumran, Ägypten und Mesopotamien*. (FAT 108) Tübingen: Mohr Siebeck, 113–132.
- Shehadeh, Haseeb (1993): Commentaries on the Torah. In: Crown, Alan D. – Pummer, Reinhard – Tal, Abraham (eds.): *A Companion to Samaritan Studies*. Tübingen: Mohr Siebeck, 59–61.
- Tal, Abraham (1988): The Samaritan Targum of the Pentateuch. In: Mulder, Jan (ed.): *Mikra. Text, Translation, Reading and Interpretation of the Hebrew Bible in Ancient Judaism and Christianity*. (CRINT II/1) Assen–Philadelphia: Van Gorcum–Fortress Press, 189–216. DOI: 10.1163/9789004275102_007. <https://archive.org/details/mikratexttransla0000unse/page/n971/mode/2up>
- Tal, Abraham (1993a): Hermeneutics. In: Crown, Alan D. – Pummer, Reinhard – Tal, Abraham (eds.): *A Companion to Samaritan Studies*. Tübingen: Mohr Siebeck, 118–120.
- Tal, Abraham (1993b): Marqe. In: Crown, Alan D. – Pummer, Reinhard – Tal, Abraham (eds.): *A Companion to Samaritan Studies*. Tübingen: Mohr Siebeck, 152–153.
- Tal, Abraham (2019): *Tibât Mârqe. The Ark of Marqe. Edition, Translation, Commentary*. (StSam 9) Berlin: De Gruyter. DOI: 10.1515/9783110436433
- Tov, Emanuel (1989): Proto-Samaritan Text and the Samaritan Pentateuch. In: Crown, Alan D. (ed.): *The Samaritans*. Tübingen: J.C.B. Mohr (Siebeck), 397–407. <http://www.emanueltov.info/docs/varia/67.Proto-SamaritanTexts.2.pdf?v=1.0>
- Tov, Emanuel (2012): *Textual Criticism of the Hebrew Bible*. Minneapolis: Fortress Press
- Weigelt, Frank (2013): Die exegetische Literatur der Samaritaner. In: Voigt, Rainer (ed.): *Durch Dein Wort ward jegliches Ding! Through Thy Word All Things Were Made! 2. Mandäistische und samaritanistische Tagung / 2nd International Conference of Mandaic and Samaritan Studies Zum Gedenken an Rudolf Macuch (1919–1993)*. Wiesbaden: Harrassowitz, 343–390.
- Weigelt, Frank (2017): Samaritan Bible Exegesis and Its Relevance for Judeo-Arabic Studies. In: Hjälms, Miriam L. (ed.): *Senses of Scripture, Treasures of Tradition: The Bible in Arabic among Jews, Christian and Muslims*. Leiden: Brill, 198–239. DOI: 10.1163/9789004347403_010
- Zsengellér József (1998): The Canon of the Samaritans. In: van de Kooij, Arie – van der Toorn, Karel (eds.): *Canonization and Decanonization*. (NS 82) Leiden: Brill, 161–171. DOI: 10.1163/9789004379060_014
- Zsengellér József (2005): *Kutim or Samarites: A History of the Designation of the Samaritans*. In: Shehadeh, Haseeb – Tawa, Habib – Pummer, Reinhard (eds.): *Proceedings of the Fifth International Congress of the Société d'Études Samaritaines*. Paris: Cerf, 87–104. https://www.academia.edu/32878453/Kutim_or_Samarites_A_History_of_the_Designation_of_the_Samaritans_2005